תיאוריה וביקורת אזרחית על צבאיות.

גרסה סופית. ינואר 21 , 2004

גד ברזילי[1]

אוניברסיטת תל אביב

בשנתיים האחרונות התפרסמו מספר ספרים מקיפים על צבאיות ופוליטיקה בישראל. תופעה זו של יבול כה גדול של מחקרים חדשים מחייבת, לכשעצמה, ספר נוסף. ההסבר העיקרי מצוי בצומת של קריסתם של הסכמי אוסלו, בולטותו הציבורית המחודשת של הצבא כאורגן המרכזי של דיכוי ההתקוממות הפלסטינית, המרי המצפוני במיטב היחידות הלוחמות כנגד הפעלת כוח המדכא אזרחים בשטחים, ומצד אחר השפעות הגלובליזציה הניאו- ליברלית על התפתחות סממנים של חברה אזרחית בישראל. מאמרי סוקר שניים מבין הספרים החשובים שהתפרסמו לאחרונה. שניהם ספרי חובה לקריאה.

ספרו של יגיל לוי, מדען מדינה וסוציולוג פוליטי, הוא חדשני ומרתק. זהו ספר חשוב בניסיונו להראות כי המיליטריזם היהודי בישראל הוא חומרני, שכן הוא היטיב במודע עם קבוצות חברתיות מסוימות בישראל והפלה אחרות. המיליטריזם החומרני, לו טוען, הוא בעיקרו אינטרס מובהק של המעמד הבינוני, במיוחד האשכנזי, היהודי בישראל. לפנינו ספר יסודי ומעורר למחשבה, שמנסה לשבור באמצעות ביקורת תיאורטית את גבולות השיח הציבורי בנוגע ליחסי צבא- מדינה וצבאיות.

הספר אינו נקי מבעיות. ראשית, לוי מציין כי המעמד הבינוני החילוני היהודי הוא 'מערבי' במוצאו (עמ' 16). אך המעמד הבינוני היהודי בישראל הוא בעיקרו מרכז או מזרח אירופאי במוצאו ועד לשנות השמונים היה מעמד זה לא מערבי בתרבותו, בעוד עד שנות השבעים הוא לא היה מערבי גם בדפוסי צריכתו. שאלת התמערבותו של המעמד הבינוני היא סוגיה פרובלמטית, גם עקב מוביליות מסוימת של מזרחיים למעמד זה החל משנות השבעים המאוחרות. המחבר מודע חלקית לבעיה בהגדרתו והוא מנסה להתמודד עמה (עמ' 45), אך בסופו של עניין הוא צמוד להבחנה בינארית בין מערביים לבין מזרחיים ובכך מוחמצות תובנות לגבי קבוצות תרבותיות שונות בקרב המעמד הזה. שנית, הספר מתיימר לחלוציות באיתור התופעה של מיליטריזם כתופעה מרכזית, ולא רק פריפריאלית, בישראל. לאשורם של דברים, חוקרים אחרים של התופעה בישראל הצביעו עליה זה מכבר. שלישית, הספר משווע לאישוש טענותיו בממצאים, שרבים מהם זמינים כגון נתונים על מבנה שוק העבודה בישראל. אמנם, לוי מספק מידי פעם נתונים ראשוניים, אך ראוי היה כי טיעון חשוב על מיליטריזם חומרני יואר באופן שיטתי באמצעות נתונים זמינים של מחקרים קיימים על מבנה שוק העבודה והקצאת זכויות חומרניות. רביעית, חסרה

[1] פרופסור חבר, מדע המדינה ומשפטים, החוג למדע המדינה, אוניברסיטת תל אביב. לאחרונה יצא ספרו:
Gad Barzilai, **Communities and Law: Politics and Cultures of Legal Identities** (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2003).

ועתה, לספר על פי תכניו. שורשי המיליטריזם מצויים, לדברי לוי, בתקופת היישוב היהודי. הקושי של יהודים להתחרות בשוק העבודה הפלסטיני הביא להתבדלות ולראשיתו של מיליטריזם חומרני. לדעתי, האתוס הציוני בהיותו אתני-יהודי, היה מביא ממילא לבידול אתני-לאומי בלא קשר ישיר לאינטרסים חומריים כלכליים. כאן בולטת חולשתו המרכזית של ספר חשוב זה בסירובו לבחון לעומק אלטרנטיבות תיאורטיות ביקורתיות כהסבר משכנע למיליטריזם. הספר פורס באופן מרתק כיצד המיליטריזם מנע אלטרנטיבות מדיניות בשנות החמישים, הניע את גלגלי מלחמת 1956, ושעתק את הריבודיות המעמדית-אתנית בשנות החמישים והשישים. הכתיבה היא שופעת, עשירה וחשובה להבנת הפוליטיקה והמשטר בישראל (עמ' 31 – 92). לוי ממשיך ומראה כיצד לאחר מלחמת 1967 הביאה המיליטריזציה החומרנית לחיזוק נוסף של הבורגנות, בעיקר האשכנזית, בעוד השיח הצבאי השתלט במידה רבה על זה הפוליטי. הניתוח של הריבוד החברתי בהקשר זה הוא מאלף וחשוב (עמ' 92 – 108).

לוי ממשיך ומשרטט בהצלחה תהליך שהתרחש בעיקר מאז 1974 ולפיו התגבשה יריבות בין המיליטריזם לבין החומרנות באופן שבו הערך הראשון מנוגד בהדרגה לשני. השבר התרחש כאשר המיליטריזם הפך למזיק לאינטרסים החומרניים של המעמד הבינוני והגבוה בחברה היהודית בישראל. עם זאת, חסר הסבר משכנע לקבוצות המחאה שמיד לאחר מלחמת 1973 , שפעולותיהן לא מוסברות בהיבט כלכלי אלא דווקא בהיבט המבני והתרבותי. לעומת זאת הבנתו של לוי את המחאה המזרחית שלאחר מלחמת 1973 באמצעות ניתוח הפער בין תרומתם לבין התגמולים החומריים היא מרתקת ומהווה תרומה חשובה מאוד לספרות המחקרית (עמ' 121 – 133). אך גם ההסבר הזה אינו מספק ויש בו שתי בעיות עקרוניות. האחת, האם בהתקיימותו של מיליטריזם חומרני מכליל לגבי מזרחיים הייתה נמנעת מחאה מזרחית? לדעתי ספק גדול בכך. שנית, לוי עצמו מציין כי ש"ס, הנשא העיקרי של מחאה מזרחית, לא התייחסה במחאתה להעדר השותפות השווה של מזרחיים במסגרת מיליטריזם זה. עם זאת, הספר מצליח מאוד להראות כיצד כל מלחמה מאז 1973 תרמה בתורה להרחבת הקונפליקטים הפוליטיים במסגרת המיליטריזם החומרני.

חשוב לציין כי קונפליקטים אלה תרמו לגידול התלות של ישראל בארה"ב באופן בו התלות הייתה לכרונית ומבנית ולה השפעות שליליות רבות. התלות הזו נבעה מצד אחד מן הקשיים של המיליטריזם החומרני אך מצד אחר, ובניגוד מסוים לטענותיו של לוי, התלות בארה"ב אפשרה גם את המשך תחזוקו של אותו המיליטריזם. לוי מיטיב לתאר את התרחבות היקף הבקרה האזרחית על הצבא, אם כי הוא מגזים במידת קיומה של בקרה אפקטיבית, ואינו מדגיש כי המיליטריזם מצוי גם כיום בעלטה משמעותית

השינוי בארכיטקטורה ובתפקודיו המסורתיים של צה"ל, לרבות כניסתן של קבוצות חברתיות לצבא מאז שנות השמונים המאוחרות, לרבות לתפקידי פיקוד בכירים ולוחמה, מוסברים באופן מקיף. לפרקים הניתוח משובח, כמו בנוגע לכניסתם של דתיים- ציונים לתפקידי פיקוד בכיר, בין דרגות תת-אלוף לאלוף, ולפרקים הספר לוקה בניתוח מעורפל כמו בנוגע להתייחסויות פמיניסטיות לצבא. לוי מאמץ בצורה נכונה את הטענה כי יהיה קשה להגיע לשוויון מיגדרי דרך הצבא. עם זאת, הוא זונח מלהזכיר הישגים אלטרנטיביים של פמיניזם ביקורתי, שאינו רואה בצבא אמצעי לרכישת זכויות ולהשגת שוויון. לוי סבור כאילו בישראל אין עדיין לראות הישגים של פמיניזם ביקורתי, בעוד למעשה פמיניזם זה אכן מציע אלטרנטיבות ממשיות לפמיניזם הליברלי, שרואה בטעות בשירות צבאי אמצעי דומיננטי לשוויון מיגדרי.

המשבר במיליטריזם החומרני הביא את הצבא לצמצם את מעורבותו הישירה בחברה ולאבד במשהו את תרומתו הישירה ללגיטימציה של אי -שוויון חברתי (עמ' 285 – 307 , 308 - 370). עם זאת, רצוני להדגיש, החברה היהודית-ישראלית עדיין מיליטריסטית באופייה ואני סבור כי התיזה של מיליטריזם חומרני למרות יכולתה להסביר תופעות רבות, ממעיטה בהיקפה של תודעת הביטחון הצבאי כאתוס תרבותי גם כיום. בין לבין, ללוי חשיבה דיאלקטית פורייה והוא סבור כי תהליכי ה 'דה מיליטריזציה', הם זמניים. הוא מצביע על שני מקורות להתחדשות הצבאיות, לאחר פרוץ אינתיפאדת אל- אקצה; הקבוצות החברתיות החדשות בצבא והברית הפוליטית האתנו- לאומית, שכנגד הסכמי אוסלו וכנגד שיקומם (עמ' 374 – 432). לפיכך, צפויה התעצמותו של הקונפליקט החברתי- פוליטי, בישראל, בין מוטבי הגלובליזציה לבין מוטבי המיליטריזם (עמ' 432 - 493). הצבא העתידי יבטא את הקונפליקט בין מעמדות בינוני וגבוה עתירי טכנולוגיה לבין קבוצות פריפריה בחברה הישראלית, ובין המעמד המערבי, כדבריו של לוי, לבין הקואליציה האתנו- לאומית.

ראייתו החדה של הספר מזמינה מחקרים נוספים הבוחנים זוויות ראייה דומות אך גם שונות בתכלית. כאן תרומתו של הכרך בעריכתם של אורי בן- אליעזר, סוציולוג פוליטי וצבאי, ומאג'ד אלחאג', סוציולוג של חינוך ורב תרבותיות. לפנינו כרך מרשים ביותר, ובו שלל מחקרים. החלק הראשון מוקדש לפוליטיקה צבאית ופוליטיקה מדינית. במאמר מרתק וחשוב מאוד מראה בן- אליעזר כיצד התפתחו בישראל בשנים האחרונות שיח ניאו-מיליטריסטי ושיח אנטי מיליטריסטי כתוצאה של תהליכים פוסט- מודרניים. בעוד

סטיוארט כהן עוסק בהשלכות המבצעיות של שינויים ביחסים בין החברה לצבא בישראל. כהן מסביר כיצד שינוי סדרי העדיפויות החברתיים, לרבות הירידה המוגבלת אך הברורה בפופולאריות של הגיוס לצבא, משפיעים בהדרגה על הפיכתו של הצבא מצבא עממי לצבא מקצועי. יורם פרי מראה כי למרות מה שנראה כתהליך התאזרחות של החברה הישראלית הרי השתתפות קציני צבא בדימוס בבחירות הפוליטיות גברה מאז סוף שנות התשעים. אכן, הצבאיות לא דעכה, אפילו אם תחזוקה הכלכלי שינה פניו והיא עברה לספירות ציבוריות אזרחיות. גדעון דורון ואודי לבל מראים תופעה זו בהתייחסותם לפוליטיקת השכול, שעברה בחלקה מן הספירה הציבורית- צבאית לספירה המשפטית והתקשורתית האזרחית.

החלק השני עוסק בעיקר בסוציולוגיה של הצבא והשירות הצבאי. זאב רוזנהק, דניאל ממן ואיל בן-ארי מבהירים מדוע הסוציולוגיה הישראלית בחקר צבאות היא פריפריאלית, שכן היא הושפעה בעיקר מן הפרדיגמות התיאורטיות המערביות. לא ברור מדוע המאמר לא פתח את הספר וחבל כי המאמר לא שימש מנוף להגדרת חלק שלם בספר על סוציולוגית הידע בנושאי צבאיות וחברה. אלק אפשטיין מסביר במאמרו את הקשר בין ירידה ושחיקת המוטיבציה לשרת בצבא לבין העלייה בסרבנות גיוס על רקע אידיאולוגי ופוליטי. בעוד בשנות החמישים הייתה הסרבנות על טוהרת הפציפיזם הרי מאז מחצית שנות השמונים בולט אופייה הפוליטי. הסרבנות הפוליטית היא אמצעי לקבוצות שונות כדי להגדיר מחדש את האזרחות שלהן. אני סבור כי המאמר מתעלם מן ההיבט המצפוני המובהק של צעירים כיום הרואים בשירות הצבאי ובמילוי פקודות בעייתיות סתירה לעולם הערכים שלהם.

יגיל לוי מתייחס לזווית אחרת זנוחה במחקר והיא שירות ההומו-לסבים בצה"ל. הפרדוכס המרתק הוא כי דווקא בחברה שמרנית יחסית, צה"ל גילה כלפי הקהילה ההומו-לסבית מדיניות פתוחה יותר מאשר בצבא האמריקני שהחברה הסובבת אותו ליברלית יותר מזו הישראלית. לוי סבור כי הפתרון לפרדוכס טמון בכך שככל שהצבא משמעותי יותר להקצאת זכויות אזרחיות, כן פוחתת מידת יכולתו של הפיקוד הצבאי לסרב לתביעות שוויון ולגלות מדיניות מדירה בצבא. אך הפתרון הזה יוצר פרדוכסים אחרים, כגון- כיצד להסביר את מדיניותו המקפחת של הצבא לנשים? עדנה לומסקי- פדר ואיל בן ארי עוסקים בניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל. המאמר מראה כיצד צה"ל מעוניין לשמור על ההגמוניות שלו ולכן הוא נוקט

החלק השלישי הוא הצפוי פחות והמעניין ביותר ועניינו בקשר בין צבאיות, חינוך ושליטה. אך מבנהו רופף למדי ולא תמיד ברור מדוע כמה מן המאמרים נכללו דווקא בו ולא בחלקים אחרים. מאמרו המקיף והחשוב מאוד של מאג'ד אלחאג' עוסק בהגמוניה תרבותית מול רב- תרבותיות נשלטת בצלו של הקונפליקט. המאמר סוקר גישות שונות של רב תרבותיות ואת הקיפוח המבני של המיעוט הערבי- פלסטיני. למצער המאמר אינו קושר באופן הדוק בין כל זאת לבין הצבאיות של החברה הישראלית ולמרות חשיבותו הוא נראה מנותק משהו מן המאמרים האחרים בספר. ענת זפרן ודניאל בר- טל מטפלים בנושא חיוני של השפעת החינוך הקולקטיבי להנצחת השואה על תהליך השלום של אוסלו. נראה כי החינוך האמור מנציח את תדמית הקורבן בחברה היהודית-ישראלית ומקשה על תרומה משמעותית של הצד הישראלי להשכנת שלום. קו מחקר חשוב זה של החינוך כמשעתק צבאיות בא לביטוי גם במחקרם של אבנר בן- עמוס ואילנה בית- אל. השניים מנתחים כיצד החינוך לצבאיות בלט כבר בתנועות הנוער ובתוכניות הלימודים בתקופת היישוב היהודי, במיוחד בטכסי זיכרון בבתי ספר שחינכו לקורבנות וצבאיות. המאמר יכול להשליך לסוגיות בנות זמננו- האם ראוי להמשיך במסורת של ביקורי משלחות בתי ספר במחנות ההשמדה באירופה?

חנה הרצוג במאמר פמיניסטי מרתק מראה כיצד מיסוד התפיסה של איום בטחוני כמסגרת תרבותית פוליטית שימש מנגנון מרכזי לשעתוק חלוקת התפקידים המגדרית בחברה הישראלית ועקב כך להמשך אי שוויון ואפליה נגד נשים. נטל הביטחון הממושך לא רק פגע במעמדן של נשים אלא גם ביכולת לייצר תודעה נשית פמיניסטית המשותפת לנשים יהודיות ופלסטיניות. זווית הראיה של המיעוט הפלסטיני חשובה גם היא, וזו מיוצגת במאמר חשוב מאין כמוהו של ראסם חמאיסי. חמאיסי מראה כיצד פן מרכזי בקונפליקט הישראלי- פלסטיני במסגרת ומחוץ לקו הירוק היא התחרות על השליטה בקרקע וייהודה של הקרקע בכוח המדינה.

החלק הרביעי והאחרון עוסק בייתכנות שלום ובתרחישים להשפעותיו על החברה הישראלית. סמי סמוחה מניח כי ישראל לא תהיה חברת שלום אף אם יושלם תהליך חתימת הסכמי השלום הרשמיים. אני מצטרף להנחתו זו עליה כתבתי בעבר. סמוחה גם מסביר בצורה נכונה כי הביטחון הלאומי ימשיך להיות ערך דומיננטי בתרבות הפוליטית בישראל גם בעידן של שלום. חבל מאוד כי מאמר זה לא תומך את טיעוניו בנתונים חדשים לעומת אלו שכבר ידועים מן הספרות המדעית. אורי רם במאמר, שצריך היה להיות מילת הסיכום של הספר מנסה לתאר את המפה של הסוציו- פוליטיקה בישראל בתחילת המאה העשרים ואחת. המאמר פחות קשור לנושא הכרך והוא מהווה הקדמה לדיון תיאורטי על משמעויותיה של גלובליזציה. רם טוען כי בתחילת המאה העשרים ואחת תמשיך מדינת הלאום להיות למבנה ההיסטורי הדומיננטי אך באופן הדוק פחות תוך כדי התרחבות המשמעויות של החברה האזרחית. רם

טיעון זה מתחזק במאמרו של עמי פדהצור על המעבר שחל בימין הפוליטי מהדגשת הלאומיות הטריטוריאלית לאתנו צנטריות לאומנית. פדהצור מזניח את חשיבותו של הימין החילוני להתפתחות המיתולוגיזציה של השטחים, שנכבשו במלחמת 1967 ; מיתולוגיזציה לה היו שותפים גם חוגים רחבים במפלגת העבודה. הוא גם מגזים מאוד בחשיבות היהדות החרדית להתפתחות לאומנות אתנו צנטרית. לעומת זאת, חשוב היה להדגיש את התמורות שעברה המפד"ל מהיותה יונית בשנות החמישים והשישים להיותה ניצית מאז המחצית השנייה של שנות השמונים. לעומת מאמר זה המתמקד בימין הפוליטי מנסה שרה הלמן במאמר חד ושנון לפתור את הפרדוכס כיצד קבוצות שלום בישראל היו שותפות לשיח הצבאי? הלמן מסבירה זאת באופן בו האתוס הציוני הכליל קבוצות אזרחיות תחת צלו של המאבק הצבאי. מצד אחר היא מראה כיצד ועד כמה קבוצות המחאה לאחר שנות השמונים, כמו למשל 'נשים בשחור' יצרו זהויות אזרחיות, שחידשו את אופיו של השיח האזרחי בישראל. הספר מסתיים במאמרו של ג'אד אסחאק המנסה לשרטט כיצד ניתן להשיג שלום בין ישראלים לפלשתינים. זהו מאמר מעניין המנסה להבנות פתרון של שתי מדינות לשני עמים תוך שרטוט מפות מפורטות ומקוריות. המאמר שטחי משהו בטפולו בשתי שאלות יסוד, זו של הפליטים הפלסטינים משנת 1948 וזו של ירושלים. מצד אחר המאמר מספק ניתוח מפורט של הסוגיות שתעמודנה למחלוקת בפני הנושאים והנותנים בשנים הקרובות.

לסיכום, שני הספרים, השונים זה מזה, מלמדים כאחד כי הצבא אינו מוסד סטטי, הנתון במלכוד של הסכסוך. הצבא הוא חלק דומיננטי מתרבות פוליטית והוא מוסד מרכזי המעצב אותה. משמעויותיו של הצבא חורגות בהרבה מנושאי ביטחון צרופים והוא מהווה מוסד שמעצב זכויות אזרחיות, מאפשר את יישומן או משמש עילה למניעתן. הצבא מכונן שיח חברתי- פוליטי המצדיק את הבולטות הפוליטית של הצבא כמוסד ציבורי. ללא ביקורת אזרחית של שיח פולשני זה לא תחול רפורמה עמוקה בחיים הציבוריים. כל עוד לא יהיה 'צבא אחר לישראל' הכל יישפט 'בשם הביטחון'. כל עוד הכל יישפט בשם הביטחון, ספק אם תחול קריסה בדומיננטיות של המיליטריזם. במצב כזה עלול שיח אלטרנטיבי של זכויות אדם להיות עלה תאנה אך לא עלה של זית.